

Investigating the impact of the waqf institution on the expansion of medical service centers in Tehran with an emphasis on the documents of the oqaf organization and charity affairs

Peyman Bagheri Telvajegani*

Faeze Ansari Chaharsughi**

Abstract

One of the broad fields of moqafat throughout the history of Iran is waqf of property and real estate in the way of improving community health services. With Tehran becoming the capital and the population of this city increasing, the need for medical centers was felt more and more, For this reason, a number of wealthy people and private organizations made efforts to expand this issue and in this regard, many hospitals in different parts of Tehran made a public waqf for the comfort of the poor people and patients. The establishment of hospitals, due to the people's strong need for treatment and health, had a positive impact on the life of the people of Tehran. Based on this, the present article aims to investigate the moqafat of Tehran's health sector with a descriptive-analytical method, relying on a number of waqf documents of Tehran hospitals and other library sources and to answer these questions that paying attention to the issue of waqf - according to religious themes - had an effect on the expansion of medical centers and to what extent capable people were active in this field and what was the goal of the waqifs, besides the religious themes, from the activity in the field of therapeutic waqf? The findings of the research show that Iranians, in addition to their sense of patriotism and helping others, under the strong influence of religious teachings, dedicated many of their moqafat in the field of health. In addition to religious issues, they left a great impact in maintaining the physical and mental health of their society in a hidden and open way with their waqf in the field of health. This increased as more and more people became aware of the health status of the society and people took great steps in this way in various ways, including financial aid for doctors, medicine, establishing sick home or hospitals.

Keywords: Waqif, Moqafat, Tehran, Medical service centers, Religious themes, Social promotion.

*. Doctoral student of the history of the Islamic Revolution, Boali Sina University, Hamedan. Peymanbagheri065@gmail.com

** . Master of Theology and Sciences of Quran and Hadith
Ansari.faezeh@gmail.com

دراسة تأثير مؤسسة الوقف على توسعة مراكز الخدمة الطبية في طهران مع التركيز على وثائق مؤسسة الوقف و الشؤون الخيرية

پیمان باقری تلوازگانی*
فائزه انصاری چهارسوقی**

خلاصة

عبر تاريخ إيران كان للأوقاف مجالات واسعة منها وقف الممتلكات و العقارات من أجل النهوض بالخدمات الصحية للمجتمع. في العاصمة طهران حيث زيادة عدد سكان هذه المدينة، أصبحت الحاجة إلى المراكز الطبية أكثر أهمية. لهذا السبب بذل عدد من الأثرياء و المنظمات الخاصة جهودًا لنشر هذا الأمر وفقًا لآرائهم، و في هذا الصدد تم انشاء العديد من المستشفيات في مناطق مختلفة من طهران بتخصيص وقف عام لراحة الناس و المرضى المحتاجين. إن إنشاء المستشفيات نظرًا لحاجة الناس الملحة للعلاج و الصحة، ترك أثرًا إيجابيًا على مسيرة حياة سكان طهران. لذلك فإن الغرض من هذا المقال هو دراسة أوقاف دائرة الصحة في طهران بالطريقة الوصفية التحليلية، بالاعتماد على عدد من وثائق أوقاف مستشفيات طهران و مصادر المكتبات الأخرى، و الإجابة على الأسئلة التالية التي ينبغي للوقف الاهتمام بها - حسب المحاور الدينية - ما تأثيره على توسع المراكز الطبية؟ و إلى أي مدى ينشط الأشخاص القادرون في هذا المجال؟ و ما هو هدف الأوقاف في مجال العلاج الوقفي بالإضافة إلى المجال الديني؟ و تظهر نتائج البحث أن الإيرانيين، بالإضافة إلى الشعور بالوطنية و مساعدة مواطنيهم، و تحت تأثير قوي للتعاليم الدينية، خصصوا العديد من أوقافهم في مجال الصحة. إلى جانب القضايا الدينية، فقد تركوا أثرًا كبيرًا في الحفاظ على صحة مجتمعهم الجسدية و العقلية ظاهره و باطنه بتفانيهم في المجال الصحي، و قد ازدادت ثقافة سلامة المجتمع و خطى الناس خطوات كبيرة في هذا الطريق بمختلف الطرق. بما في ذلك المساعدات المالية في مجال الطب و الأدوية و إنشاء دار أو مستشفى للمرضى.

الكلمات المفتاحية: الواقف، الأوقاف، طهران، مراكز الخدمة الطبية، المضامين الدينية، تطور المجتمع.

* طالب دكتوراه في تاريخ الثورة الإسلامية، جامعة ابوعلي سينا، همدان
Peymanbagheri065@gmail.com

** ماجستير في أصول الدين وعلوم القرآن والحديث
Ansari.faezeh@gmail.com

بررسی تأثیر نهاد وقف در گسترش مراکز خدمات درمانی تهران با تأکید بر اسناد سازمان اوقاف و امور خیریه

پیمان باقری تلواژگانی*
فائزه انصاری چهارسوقی**

چکیده:

یکی از حوزه های گسترده موقوفات در سراسر تاریخ ایران، وقف اموال و املاک در راه ارتقای خدمات درمانی جامعه می باشد. با پایتختی تهران و افزایش جمعیت این شهر، نیاز به مراکز درمانی بیش از پیش احساس می شود. به همین دلیل تعدادی از افراد متمول و ارگان های خصوصی برحسب دیدگاه های خویش برای گسترش این امر تلاش هایی را انجام دادند و در این راستا بیمارستان های زیادی در نقاط مختلف تهران برای آسایش مردم و بیماران بی بضاعت وقف عام نمودند. تأسیس بیمارستان ها با توجه به نیاز مبرم، مردم به امر درمان و بهداشت، در روند زندگی مردم شهر تهران تأثیر مثبتی برجای گذاشت. براین اساس مقاله حاضر برآن است که تا با روش توصیفی - تحلیلی با تکیه بر تعدادی از اسنادوقفی بیمارستان های تهران و سایر منابع کتابخانه ای به بررسی موقوفات حوزه بخش سلامت شهر تهران بپردازد و به این سوال ها پاسخ دهد که توجه به امر وقف - بر حسب مضامین دینی - چه تأثیری در گسترش مراکز درمانی داشته و به چه میزان افراد توانمند در این حوزه فعالیت می کردند و اینکه هدف واقفان در کنار مضامین دینی، از فعالیت در حوزه وقف درمانی چه بوده است؟ یافته های پژوهش نشان می دهد که ایرانیان در کنار حس میهن پرستی و کمک به هم نوع خود، تحت تأثیر شدید آموزه های دینی، بسیاری از موقوفات خویش را در حوزه سلامت وقف می کردند. در کنار موضوعات دینی، آن ها با وقف در حوزه سلامت، در حفظ سلامت جسمی و روحی جامعه خویش به صورت پنهان و آشکار تأثیر بسیاری زیادی را از خویش برجای می گذاشتند. این امر با آگاهی یافتن هرچه بیشتر مردم نسبت به وضعیت سلامت و بهداشت جامعه افزایش می یافت و افراد به شیوه های مختلفی از جمله کمک مالی برای پزشک، دارو، تأسیس مرخص خانه یا بیمارستان قدم های بلندی در این راه برمی داشتند.

واژگان کلیدی: واقف، موقوفات، تهران، مراکز خدمات درمانی، مضامین دینی، ارتقای اجتماعی.

*. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی دانشگاه بو علی سینا همدان
Peymanbagheri065@gmail.com

** کارشناس ارشد الهیات و علوم قرآن و حدیث
Ansari.faezeh@gmail.com

مقدمه

مردم ایران، وقف اموال و املاک را در راستای اهداف خیرخواهانه و عام‌المنفعه همیشه مقدس و متعالی می‌پنداشتند و در این حوزه افراد زیادی به فعالیت می‌پرداختند. یکی از حوزه‌های نهاد وقف، تلاش برای ارتقای سلامت جامعه بود. افراد بر حسب توانایی خود در موضوعات گوناگونی از جمله تهیه دارو، هزینه پزشک، پرستار، وسایل بهداشتی، غذا و... حضور داشتند. یکی از این موارد که توان بالایی مالی را طلب می‌کرد؛ بنای شفاخانه، مرخص‌خانه یا بیمارستان در نقاط مختلف کشور بود. افراد با توجه به احساس نیاز جامعه به شیوه‌های مختلفی از جمله پرداخت هزینه بنای ساختمان، واگذاری زمین و... این امر مقدس را به پیش می‌بردند. با توجه به گستردگی موقوفات در این حوزه، مقاله مذکور به بررسی وقف در حوزه مراکز خدمات درمانی شهر تهران می‌پردازد که در این راستا تعدادی از این مراکز درمانی بر اساس اسناد موقوفه آن‌ها معرفی و مورد بررسی قرار می‌گیرند. بنابراین مقاله درصدد پاسخ‌گویی به سوالات زیر می‌باشد؟ ۱. آموزه‌های دینی اسلام چه تأثیری در گسترش وقف داشت؟ ۲. نهاد وقف چه تأثیری در توسعه حوزه درمانی شهر تهران داشت؟ ۳. مهم‌ترین انگیزه افراد برای وقف بیمارستان در شهر تهران چه بود؟

اهمیت موضوع و پیشینه تحقیق

در مورد اهمیت موضوع پژوهش باید گفت که شناخت و بررسی وجه اجتماعی جامعه ایران، بدون در نظر گرفتن تمامی فاکتورهای موجود در بطن زندگی مردم آن امکان‌پذیر نیست. یکی از این مسائل که باید به صورت عمیق مورد بررسی قرار گیرد، حوزه وقف می‌باشد. تاکنون پژوهش‌های بسیاری در مورد موقوفات صورت گرفته که متأسفانه باید بیان کرد که موقوفات بخش درمانی، کمتر از سایر حوزه‌های وقفی مورد بررسی قرار گرفته است و آگاهی زیادی نسبت به آن وجود ندارد. در خصوص بررسی بیمارستان‌های شهر تهران از لحاظ تاریخی، کتاب و مقالاتی کار شده؛ که تنها تعدادی از منظر وقف به آن پرداخته‌اند. برای آشنایی به معرفی بخشی از آن‌ها می‌پردازیم.

۱. تاریخچه تحول طب سنتی به طب نوین در دوره قاجار: (هایده و وافری، ۱۳۸۵) که بررسی تأسیس بیمارستان‌های شهر تهران در دوره معاصر براساس تأثیرات خارجی بر جامعه ایران می‌پردازد.

۲. وقف و درمان (نگاهی به بیمارستان وقفی فیروزآبادی): (احمدی، ۱۳۸۶)، نویسنده در این

مقاله تنها به بررسی بیمارستان وقفی فیروزآبادی می‌پردازد.

۳. وقف شناسی جغرافیایی شهر تهران؛ دوره‌های قاجار و پهلوی: (شاه حسینی، ۱۳۷۵)، نویسنده در مقاله خویش به بررسی حوزه گسترده وقف در دوره قاجار و پهلوی می‌پردازد.

۴. وقف و گسترش امور درمانی با تکیه بر اسناد وقفی تهران: (احمدی، ۱۳۸۹)، نویسنده بر اساس اسناد اداره اوقاف به بررسی تعداد زیادی از بیمارستان‌های وقفی تهران و بازخوانی اسناد آن‌ها می‌پردازد.

۱. واژه بیمارستان

لغت بیمارستان از واژه پهلوی «بیماریاومار» و پسوند مکان «ستان» تشکیل شده که به معنای «محل بیمار» است. (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی: بیمارستان). این واژه پیش از اسلام به دانشگاه جندی شاپور اطلاق می‌شد. در گذشته به بیمارستان، مریض‌خانه و خسته‌خانه هم گفته می‌شد. در منابع قدیم فارسی از واژه‌هایی چون دارالشفاء و بیت‌الادویه و محکمه (مکان فعالیت حکیم یا همان طبیب)، برای نام‌گذاری بیمارستان استفاده می‌شد. سپس واژه بیمارستان در مورد محل نگهداری بیماران در تمامی سرزمین‌های اسلامی به کار گرفته شد. (لغت نامه دهخدا).

۲. وقف در دوره ایران باستان

در کتاب اوستا، خوشنودی خدا در حمایت از افراد جامعه بیان شده. اهورامزدا می‌گوید: خوشبختی از آن کسی است که دیگران را خوشبخت سازد و یا خدا از کسی خوشنود می‌باشد که بینوایان را دستگیری کند (امیدانی، بی تا: ۹۸). اولین بیمارستان صدسال پس از فوت زردشت توسط یکی از شاگردان وی در شهر همدان بنا می‌شود (منتظرالقائم و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۹۱). متأسفانه اطلاعات مبسوطی در رابطه با وقفیات حوزه درمانی آن دوره در دسترس نیست. اما همین اطلاعات محدود نشان می‌دهد که ایرانیان با موضوع وقف و کمک بیگانه نبودند و همین امر در دلبستگی آن‌ها به آموزه‌های خیرخواهانه دین اسلام کمک شایانی نمود و آن‌ها را در این راه به سرآمدان حوزه وقف در جهان اسلام تبدیل نمود.

۳. کارکرد وقف در جهان اسلام

در خصوص کارکرد وقف در جامعه، مسائل زیادی قابل بحث می‌باشد که به‌طور خلاصه می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد.

۱-۳. تأمین اجتماعی: وقف صدقه و درآمدی همیشگی برای تأمین نیاز نیازمندان، فقرا، در راه ماندگان و بردگان محسوب می‌شود. هرچه درآمدهای وقفی در جامعه‌ای بیشتر باشد از میزان فقرا و بیچارگان آن جامعه کاسته می‌شود.

۲-۳. نقش وقف در گسترش علوم و فنون: پیشرفت علوم در قلمرو اسلامی تا حد زیادی مدیون اوقاف بی‌شماری بود که حاکمان و مردم برای مدارس، مکتب خانه‌ها، مساجد، کتابخانه‌ها، بیمارستان‌ها و... فراهم می‌کردند.

۳-۳. نقش وقف در تأمین بهداشت و درمان: از آنجا که طب و درمان، یکی از نیازهای همیشگی جامعه به‌شمار می‌رود، واقفان برای کاستن از مشکلات مردم، اقدام به ساخت بیمارستان و استخدام طیبیان ماهر می‌کردند. مخارج این بیمارستان‌ها از درآمد موقوفاتی تأمین می‌شد که برای آن‌ها قرار می‌دادند (منتظرالقائم و دیگران، ۱۳۹۱: ۹-۱۸۸).

۴. نظام وقف بیمارستان‌ها در جهان اسلام

همان‌طور که ذکر شد؛ یکی از امور وقفی گسترده در جهان اسلام، وقف برای بنای بیمارستان یا شفاخانه می‌باشد. اولین بیمارستان در دنیای اسلام به دستور پیامبر برای مجروحان نبرد خندق برپا گردید. با این وجود اولین بیمارستان رسمی را ولیدبن عبدالملک به سال ۸۸ ه.ق در دمشق برپا نمود. این روند در سراسر جهان اسلام به ویژه ایران ادامه یافت. بر اساس اطلاعات تاریخی اولین بیمارستان‌های دوره اسلامی ایران در قرون سوم چهارم ه.ق بنا گردید (منتظرالقائم و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۹۱). نظام وقف در بیمارستان‌های اسلامی بسیار مورد توجه بود. حاکمان معمولاً برای هزینه‌های بیمارستان، املاک و مستغلاتی را برای آن در نظر می‌گرفتند. این امر باعث می‌شد که پس از مرگ حاکم امور بیمارستان مختل نشود و به کار خویش ادامه دهد. به دلیل اینکه بیمارستان‌ها در جامعه نقش مهمی در کمک به بیماران، بیچارگان و درماندگان داشتند؛ یکی از مکان‌های مهم عام‌المنفعه به حساب می‌آمد و برای این امر موقوفات بسیاری مدنظر قرار گرفته می‌شد. بنابراین بیماران بدون گزینش خاصی پذیرش و هزینه‌ای بر آن‌ها تحمیل نمی‌شد. بنابراین فقرا و ثروت‌مندان به‌طور یکسان از خدمات بهره‌مند می‌شدند (منتظرالقائم و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۹۳). گروهی برای تأمین هزینه بیماران وجوهات نقدی فراهم می‌کردند و تعدادی از پزشکان به رایگان به درمان بیماران می‌پرداختند. (روستایی، ۱۳۸۲: ۶-۱۲۵). سپس حکام برای بنای ساختمان بیمارستان، مبالغی را کنار گذاشته و املاکی را برای آن در نظر می‌گرفتند.

۵. وقف بیمارستان ها در ایران اسلامی

قدیمی‌ترین بیمارستان ایران، جندی شاپور به زمان حکومت ساسانیان باز می‌گردد. در نیمه دوم قرن سوم ه.ق، یعقوب بن لیث بیمارستانی در زرنند کرمان بنا کرد که در کنار آن بازاری وقف آن گردید. از بیمارستان‌های نیشابور، بیمارستان ابوسعید نیشابوری ۴۰۷ ه.ق و بیمارستان خواجه نظام‌الملک طوسی ۴۸۵ ه.ق هردو از طریق وقفیات اداره می‌شدند. در قرن چهارم بیمارستان ترمز، در قرن هفتم بیمارستان صابحی در یزد، در قرن هفتم بیمارستان ساخت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در ربیع رشیدی به واسطه وقفیات گسترده آن اداره می‌شدند (منتظرالقائم، ۱۳۹۱: ۲۰۰-۱۹۹). این موارد تنها نمونه‌های معروف بیمارستان‌های وقفی در نقاط مختلف ایران بود که نشان می‌دهد این امر به چه میزان مورد توجه اشخاص متولل و افراد حکومتی قرار داشت.

۶. تاثیر آموزه های دینی بر گسترش وقف در ایران

با نفوذ و گسترش اسلام در سراسر سززمین پهناور ایران و ترویج آموزه‌های دینی، باردیگر وقف مورد توجه قرار گرفت. در این بخش مصداق‌های دینی تأثیرگذار بر روند وقف در ایران را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۶-۱. تاثیر فلسفه وجودی وقف در قرآن

با توجه به اینکه بنیان آموزه‌های اسلامی بر مبنای قرآن می‌باشد؛ بنابراین اولین تشویق مردم به کار خیر و کمک به هم نوع خویش در جهان اسلام را باید در قرآن جستجو کرد. در تعدای از آیات قرآن، مصداق واژه وقف این چنین بیان شده: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ»^۱. خداوند در این آیه مضمون وقف را بیان می‌کند تا راهی به افراد نیکوکار نشان دهد. ایشان می‌فرماید که برای خیرخواهی باید از آن چه دوست دارید؛ انفاق کنید. هم‌چنین وقف را باید قرض دادن به خداوند تلقی کرد: «و اقرضوا الله قرضاً حسناً و ما تقدموا لانفسكم من خیر تجدوه عند الله هو خیراً و اعظم اجراً»^۲. خداوند در این آیه اجر بسیار بزرگ نیکوکاری را ذکر می‌کند. در آیه «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا»^۳. خداوند به

۱. سوره آل عمران، آیه ۹۲: هرگز به نیکوکاری نخواهید رسید تا از آنچه دوست دارید انفاق کنید و از هر چه انفاق کنید قطعاً خدا بدان داناست .
۲. سوره مزل، آیه ۲۰: در راه خدا قرض الحسنه بدهید و هر آن چه از کارهای خیر که برای خود پیش اندیشی کنید، آن را بهتر و بزرگ تر نزد خداوند خواهید یافت.
۳. سوره کهف، آیه ۴۶: مال و پسران زیور زندگی دنیا باند و نیکبهای ماندگار از نظر پاداش نزد پروردگارت بهتر و از نظر امید [نیز] بهتر است

وضوح ظواهر زندگی را ناپایدار و تمام شدنی توصیف می‌کند و در عوض ثواب کارهای خیر را نزد خویش ماندگار می‌داند. در تمامی آیات، خداوند مردم را به کار خیر دعوت می‌کند تا از این رهگذر برای دیگران مأمونی برای کاهش مشکلات فراهم آید و در آن دنیا برای افراد نیکوکار توشه خیر ذخیره شود. تذکر و اشاره خداوند به وقف، سرمشق پیامبر، ائمه اطهار و بزرگان دین در راستای تشویق مسلمانان در طول تاریخ گردید. این مسئله در ذهن نیکوکاران تأثیر بسیار زیادی برجای گذاشت.

۶-۲. تاثیر وقف در تزکیه انسان ها

خداوند در کنار توصیه کمک به دیگران و بیان اجر عظیم، وقف را باعث تزکیه روحی افراد ذکر می‌کند. ایشان می‌فرماید: «حُذِّ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةٌ تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلَّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»^۱ خداوند به صراحت صدقه را باعث تزکیه نفس افراد در زندگی می‌داند که بدون ارائه واژه وقف، آن را تبلیغ می‌کند. و یا در سوره حشر: «وَيُؤْتِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»^۲. از یک سو وقف نوعی از خودگذشتگی و ایثار در توزیع است و مورد توجه و تأکید ائمه علیهم السلام قرار داشت و از سوی دیگر وقف صدقه است و صدقات بر طبق قرآن، باعث تزکیه و تطهیر صدقه دهنده می‌شود (سلیمی فر، ۱۳۷۶: ۱۸۱).

۶-۳. تاثیر سنت وقف در سیره پیامبر (ص) و ائمه علیهم السلام

وقف در سخنان پیامبر (ص) و ائمه علیهم السلام بارها مورد توجه قرار می‌گرفت و مردم را تشویق به این امر می‌کردند. پیامبر (ص) می‌فرماید: «إذا مات ابن آدم انقطع عمله الا من ثالث؛ صدقه جاریه او علم ینتعمع بیه او ولد صالح یدعو له»^۳؛ امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «لیس یتبع الرجوع بعد موته من الاجر الا ثلاث خصال: صدقه موقوفه لا تورث او سنه هدی سنهها و کان یعمل بها وعمل بها من بعده او ولد صالح یتستغفر له»^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶: ۲۹۳). این دو روایت نشان از

۱. سوره توبه، آیه ۱۰۳: از اموال آنان صدقه ای بگیر تا به وسیله آن پاک و پاکیزه شان سازی و برایشان دعا کن زیرا دعای تو برای آنان آرامشی است و خدا شنوای داناست
 ۲. سوره حشر، آیه ۹: هر چند در خودشان احتیاجی [میرم] باشد آن‌ها را بر خودشان مقدم می‌دارند و هر کس از خست نفس خود مضمون ماند ایشانند که رستگارانند.
 ۳. هنگامی که بنی‌آدم بمیرند؛ عمل آنها به جز در سه مورد قطع می‌شود؛ صدقه جاریه‌ای که باقی می‌ماند، علمی که از او بماند و به مردم نفع رساند، و فرزند صالح که از او باقی بماند و برای وی دعا کند
 ۴. پس از مرگ آدمی پاداشی به دنبال فرد نمی‌آید، مگر در سه خصلت: صدقه‌ای که فرد در زمان حیاتش جاری و برقرار ساخته که پس از مرگش تا قیامت جاری و برقرار می‌ماند؛ صدقه‌ای که وقف کرده و به ارث گذاشته نمی‌شود، و نیز سنتی که برقرار نموده و در زمان حیاتش به آن عمل می‌شده و پس از وفاتش به آن عمل می‌شود.

اهمیت موضوع وقف نزد ائمه دارد. اما در کنار توصیه‌های دینی، ائمه موقوفه‌های زیادی را در راه اعتلای جامعه ایجاد می‌کردند. براساس روایت‌های باقی مانده، کسی در اطرافیان پیامبر یافت نمی‌شد که توان مالی داشته باشد و به این کار اقدام نکند. در حدود یک سوم تمام زمین‌های زراعی جهان اسلام را وقف دربر می‌گرفت (منتظرالقائم و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۸۷). از حضرت علی علیه السلام و امام حسین موقوفه‌های زیادی ثبت شده است (تمیمی مغربی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۳۹). با توجه به دینداری ایرانیان و علاقه خاصی که آن‌ها به اهل بیت از خود نشان می‌دادند؛ آموزه‌های دین تبلیغی از سوی آن‌ها و به‌ویژه قرآن، تأثیر بسیار زیادی در توسعه امور وقفی به شکل‌های مختلف در ایران داشت. به طوری که می‌توان عنوان کرد که بسیاری از موقوفات در سراسر ایران به شکل‌های مختلف تنها برای کسب رضایت خداوند و جمع نمودن توشه‌ای برای آخرت افراد بوده است.

۷. بیمارستان‌های وقفی در شهر تهران

شهر تهران یکی از مراکزی می‌باشد که بیمارستان‌های وقفی زیادی در آن به واسطه افراد حکومتی و یا اشخاص بنا گردید. به خصوص پس از پایتختی این شهر به واسطه آقامحمدخان قاجار به سال ۱۲۱۱ خورشیدی، بنای بیمارستان‌های وقفی توسعه زیادی یافت. با توجه به اسناد و مدارک باقی مانده از سندهای وقفی بیمارستان‌های تهران می‌توان به اسامی بیش از ۸۲ نفر واقف پی‌برد (احمدی، ۱۳۸۷: ۳۷-۹). علاوه بر این به اسامی بیش از نود بیمارستان وقفی در این شهر می‌رسیم که حجم قابل اعتنای آن را نشان می‌دهد (همان: ۳۰۶-۹). این حجم بالای واقف و موقوفه در یک شهر نشان می‌دهد که توجه به امور وقفی اهمیت بسیار زیادی داشته و افراد متمول در راستای اهداف خیرخوانه خویش، نقش قابل توجهی را در ارتقای سلامت جامعه ایفا می‌نمودند. در این بخش به بررسی تعدادی از اسناد موقوفه بیمارستان‌های تهران بر طبق اسناد سازمان اوقاف می‌پردازیم.

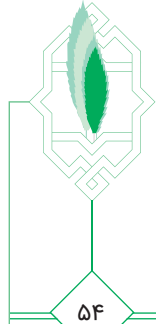
۷-۱. بیمارستان امیرالمومنین

واقف: حاج ابوالقاس سالک اصفهانی

موقوف علیه: بیمارستان امیرالمومنین

تاریخ وقف: ۱۳۶۰/۱۱/۸

فرزند صالحی که برایش طلب آموزش کند

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. بیمارستان در محله جوادیه برای درمان جسمی: اطفال، داخلی، جراحی عمومی، گوش و حلق و بینی و درمانگاه شبانه روزی) با ظرفیت ۱۱۵ تختخواب با تمامی متعلقات آن از جمله تمامی ابنه، مستحذات و لوازم آن بنا گردید. ۲. درمان افراد مستمند نسبت به توانایی آن‌ها صورت پذیرد. ۳. تولیت بیمارستان مادام عمر با شخص واقف و پس از وی به فرزندان منتقل می‌شود که با مشورت وزارت بهداشت اداره شود. ۴. پس از مرگ فرزندان واقف، شخصی را برای نظارت انتخاب کنند. ۵. ریاست بیمارستان در زمان واقف و فرزندان وی بر عهده حاج رمضان راد در صورت سلامتی کامل وی، می‌باشد.

۷-۲. بیمارستان فیروزآبادی

واقف: آیت‌الله حاج سید رضا فیروزآبادی

موقوف علیه: بیمارستان

تاریخ وقف: ۱۳۰۸/۰۶/۸

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. تمام شش دانگ یک قطعه زمین و باغ با کلیه ساختمان بیمارستان قدیمی و متعلقات آن زمین، پس از کسر ۳۲۳۹۵ مترمربع برای دفن واقف و اگذار شده است. ۲. متراژ دقیق زمین واگذار شده و ابعاد آن در هر جهت تعیین شده است. ۲. تولیت آستان مادام العمر با شخص واقف و فرزندان وی می‌باشد؛ در صورت فوت اولاد، تولیت بر عهده دادستان دیوان کشور و نظارت استوابی آن بر عهده نماینده وزیر بهداری می‌باشد. ۳. به پاس خدمات شخص واقف در احداث و بنای بیمارستان، حق تغییر نام بیمارستان از فیروزآبادی به اسم دیگری وجود ندارد. ۴. درختان کهنسال باغ، در صورتی که خشک شوند و یا برای ساختمان جدید قطع شوند، تمامی هیزم‌های آن متعلق به شخص فیروزآبادی می‌باشد.

مرور زندگی رضا فیروزآبادی نشان می‌دهد که زندگی خویش را سراسر وقف مردم کوشش نموده بود. اعتقاد وی به وقف و کمک نمودن به مردم به خصوص ارتقای سلامت و درمان آن‌ها به واسطه ساخت بیمارستان نشان از بینش بالای در این امور بود. ایت‌الله فیروزآبادی چهار دوره متوالی به عنوان نماینده مردم تهران در مجلس شورای ملی انتخاب شد و کلیه حقوق نمایندگی خود را در این چهار دوره، صرف خرید باغ حرمت‌الدوله در شهرری به مساحت ۵۲۰۰۰ متر مربع و به مبلغ ۷۰۰۰ تومان از آقای سپهد سفیر وقت

ایران در سوئیس نمود که مریض‌خانه فیروزآبادی و بعدها بیمارستان فیروزآبادی در آن بنا نهاده شد و وقف شد (مرکز آموزشی درمانی فیروزآبادی)

۷-۳. بیمارستان الغدير

واقف: حاج عباس جابر انصاری

موقوف علیه: بیمارستان یک صد تخت

تاریخ وقف: ۱۳۷۴/۲/۲۸

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. زمین ۱۹۹۰ متری موقوفه حاج عبدالوهاب تهرانی در اختیار واقف برای احداث بیمارستان یکصد تختخوابی و متعلقات آن قرار می‌گیرد. ۲. نحوه اداره آن بر عهده واقف و پس از وی توسط نماینده مشخص او اداره می‌شود. ۳. از جمله شروط واقف: الف. حفظ بیمارستان همواره به صورت آباد و معمور برای خدمت به مردم، ب. خودکفایی دائم مالی بیمارستان، ج. استقرار نماینده در بیمارستان برای مددکاری بیماران مستمند، د. در صورت احتیاج مالی بیمارستان، واقف زمین‌هایی را برای تأمین مالی آن در نظر گرفته که از درآمد آن، کسری بودجه تأمین شود.

۷-۴. بیمارستان بازرگانان

واقف: اتاق بازرگانی تهران به وکالت و نمایندگی آقایان غلام حسین کاشف و دکتر

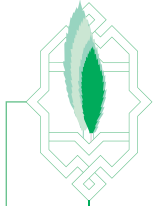
محمود کیهان

موقوف علیه: ساختمان بیمارستان بازرگانان

تاریخ وقف: ۱۳۲۹/۱۱/۱۴

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. یک باب بیمارستان تازه تأسیس در بخش هفت شرقی تهران با تمام ساختمان و ابنیه موجود و تمامی اشیاء داخل آن، ۲. کلیه اثاث منقولی که در بیمارستان وجود دارد. ۳. کلیه اثاثی که به نام بیمارستان خریداری شده و در راه تهران می‌باشد. ۴. اهداف وقف: الف. وقف و ساختمان تمام برای پرستاری مرضی اختصاص یابد. ب. تمامی بیماران فقیر به صورت مجانی درمان شوند.

در بحبوحه جنگ جهانی دوم و ایام مصیبت بار آن، گروهی از بازرگانان و تجار با نیت جمع‌آوری کمک و توزیع آن بین مردم شریف دست به گریبان بودند؛ نسبت به تأسیس بنگاه خیریه بازرگانی اقدام نمودند. اعضای این خیریه از اعضای سرشناس اتاق بازرگانی تهران بودند. آقای غلامحسین نیک پور رئیس اتاق بازرگانی تهران، علاوه بر جامعه

عمل پوشاندن به نیت خیر خیرین در اوایل دهه ۲۰ شمسی، در یکی از املاک پدر در منطقه سبزه میدان تهران اقدام به راه اندازی کلینیک زنان و زایمان نمود و به معاینه و درمان بیماران و زنان آن منطقه که از اقشار کم درآمد بودند پرداخت. کلیه خدمات، دارو و درمان رایگان محسوب می‌شد. تجهیزات بیمارستان در آن زمان حدود ۱۸ میلیون ریال هزینه برد و ۲۵۰ هزار دلار هم از آلمان تجهیزات فنی خریداری و در بیمارستان تعبیه شد. تمامی مراجعه کنندگان از خانواده‌های رده بالا و پایین به صورت یکسان خدمات دریافت می‌کردند (بیمارستان بازرگانان: تاریخچه بیمارستان).

۷-۵. بیمارستان لولاگر

واقف: حاج باقر لولاگر بازرگان

موقوف علیه: بیمارستان و یک باب عمارت چهاراشکوبه

تاریخ وقف: ۱۳۳۵/۱۰/۱۴

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. هدف وی فراهم ساختن وسایل رفاه و آسایش برای افراد تهیدست، مستمند و رفع مصائب آن‌ها به تبعیت از پیامبر (ص) و ائمه اطهار علیهم‌السلام و هم چنین تهیه وسیله جبهه بیماران بی بضاعت بوده است ۲. تولیت موقوفه بر عهده شخص وی و پس از فوت ایشان بر عهده فرزندان ذکور پشت سرهم می‌باشد تا این‌که اگر فرزند ذکوری در میان نباشد؛ بر عهده وزارت بهداشت می‌باشد. ۳. شش دانگ بیمارستان لولاگر به ابعاد ۲۱۸۷ متر مربع. ۴. شش دانگ یک باب عمارت چهاراشکوبه دارای هشت دستگاه به مساحت ۴۶۶ متر مربع در بخش سه تهران و... ۵. بیمارستان باید همیشه به همین نام باقی بماند. ۶. حق استفاده دیگری از ساختمان به غیر از بستری نمودن بیماران وجود ندارد. ۷. درآمد املاک بخش دوم باید با نظر متولی وقت صرف هزینه بیمارستان، غذا، دارو شود. ۸. درآمد مغازه واقع در جنب بیمارستان باید صرف تعمیرات ضروری هردو قسمت شود که از تخریب و آسیب به ساختمان‌ها جلوگیری شود. ۹. در صورتی که فضا برای بستری بیماران وجود داشته باشد؛ نباید از پذیرش بیماران خودداری کنند. ۱۰. متصدیان بیمارستان حق دریافت هیچ گونه هزینه‌ای برای دارو، غذا و... را ندارند. ۱۱. بیماران فقیر باید مجانا درمان شوند. ۱۲. واقف، اداره کنندگان آینده موقوفه را توصیه می‌کند که در راه خدا و کمک به مردم این موقوفه را حفظ نمایند.

۶-۷. بیمارستان شفا یحیائیان

واقف: بانو زیور یحیائیان

موقوف علیهم: بیمارستان شفا یحیائیان

تاریخ وقف: ۱۳۲۲/۰۴/۲۷

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. در زمان حیات واقف، کسی حق نظارت و مداخله بر موقوفه را ندارد. ۲. پس از واقف، نظرات بر عهده آقای عبدالله شهردار برادر واقف، سپس دکتر یحی شهردار و پس از فوت ایشان بر عهده اداره کل اوقاف می‌باشد. ۳. موقوفه شش دانگ از پلاک های شماره ۵۰۲۰ تا ۵۰۲۴ واقع در خیابان ژاله، یک باغ و چهار دستگاه عمارت زمین می‌باشد. ۴. هدف این موقوفه درمان بیماران فقیر که توانایی مالی معالجه خود را ندارند. ۵. در سند نام تمامی وسایل داخل بیمارستان برده شده که هیچ کسی حقی بر اشیاء ندارد؛ مگر اینکه به مصرف بیماران برسد. ۶. حتی مشخصات ساعت منحصر به فرد بیمارستان نیز ذکر گردیده است. ۷. کنتور آب، برق و تلفن نیز در موقوفه ذکر شده است و مبلغی برای ثبت آن ها پرداخت شده است. از نکات جالب ان وقفنامه، توجه به نکات زیر می‌باشد که تمامی موارد موقوفه برای رفع ابهام زدایی در سند وقفی ذکر گردیده است.

۷-۷. بیمارستان عمیدیه

واقف: ابوالحسن عمیدی نوری

موقوف علیهم: بیمارستان

تاریخ وقف: ۱۳۳۸/۵/۲۰

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. شش دانگ یک قطعه زمین به مساحت ۳۶۷۵ متر مربع با نقشه دقیق باید دائما به صورت وقفی باقی بماند. ۲. از وجوه درآمدی آینده آن باید یک بیمارستان کامل و مجهز حداقل برای ده نفر مریض فراهم شود. ۳. نام بیمارستان باید عمیدیه گذاشته شود. ۴. در تمامی مدت تشکیل بیمارستان، باید همیشه ده عدد تخت خواب برای افراد فقیر و بینوا در نظر گرفته شود که تحت نظر رئیس بیمارستان و یا متولی وقف بستری شوند. ۵. هیچ وقت نباید تخت های مزبور خالی بماند.

۱. پس از گذشت ۶۳ سال از وقف مرحوم عمیدی، هنوز بیمارستان موقوفی ایشان تکمیل نشده و مرحله ساخت آن از ۱۳۹۴ شروع شده است.

۷-۸. بیمارستان هاشمی نژاد

واقف: مرحومه خانم طاهره راشد (لواسانی)

موقوف علیهم: بیمارستان

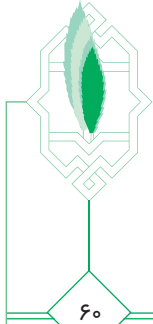
تاریخ وقف: ۱۳۳۶/۳/۶

نکات مهم استخراجی بر طبق سند موقوفه: ۱. خانم مرحومه راشد پیش از فوت در حضور دو شاهد، وجوه حاصل از فروش خانه و تعدادی سکه طلا را به آقای مصطفی لواسانی پرداخت می‌کند تا از این محل یک درمانگاه برای بیماران وقف نماید. ۲. در سال ۱۳۳۶ با موافقت مرکز در خیابان ولیعصر یک دستگاه درمانگاه در دو طبقه مشتمل بر ۱۳ طبقه با تمام وسایل به مساحت ۶۳۰ متر مربع بنا می‌شود. ۳. ساختمان در سال ۱۳۶۷ افتتاح می‌شود. ۴. وقف‌نامه به نام خانم طاهره راشد ثبت می‌شود. ۵. تولیت موقوفه بر عهده ریاست مرکز آموزشی و بیمارستان هاشمی نژاد می‌باشد. ۶. تولیت حق دارد که به غیر از یک طبقه درمانگاه، طبقه دیگر را به عنوان بیمارستان استفاده نماید. ۷. در صورت تمایل و فراهم بودن بودجه تولیت حق دارد بر روی آن طبقه‌ای بسازد؛ به شرط این‌که نام درمانگاه عوض نشود.

جدول شماره ۱: جدول اطلاعاتی و داده ای بیمارستان های وقفی مورد مطالعه در مقاله

ردیف	نام بیمارستان	واقف	تاریخ وقف	خلاصه مشخصات سند وقفی	تولیت ^۱	محلّه وقف بیمارستان بر اساس منطقه بندی شهرداری
1	امیرالمومنین	حاج ابوالقاس سالک اصفهانی	۱۳۶۰/۱۱/۸	محلّه جوادیّه، درمان جسمی اطفال، داخلی، جراحی عمومی ... با تمامی لوازم آن	۱. بر عهده شخص واقف ۲. فرزندان واقف با مشورت وزارت بهداشت ۳. وزرات بهداشت	نازی آباد، منطقه جوادیّه
2	فیروزآبادی	آیت الله حاج سید رضا فیروزآبادی	۱۳۰۸/۰۶/۸	تعیین دقیق متراز و آگذار شده و مشخص نمودن مصادیق وقفی در زمین اهدایی و ساختمان، عدم حق تغییر نام بیمارستان	۱. شخص واقف ۲. فرزندان وی ۳. سپس بر عهده دادستان دیوان کشور و نظارت استوایی نماینده وزیر بهداشتی	شهر ری
3	الغدیر	حاج عباس جابر انصاری	۱۳۷۴/۲/۲۸	هدیه زمین برای احداث بیمارستان ۱۰۰ تختخوابی، شروط واقف: حفظ بیمارستان به صورت آباد، خودکفایی دائم مالی بیمارستان، در صورت احتیاج مالی بیمارستان، واقف زمین های را برای تأمین مالی آن در نظر گرفته، حضور نماینده در بیمارستان برای مددکاری بیماران مستمند	۱. حق اداره بر عهده واقف و سپس توسط نماینده وی	شمال تهران، شمیران

۱. براساس ترتیب روالی مورد نظر واقف، ذکر شده است.

۴	بازرگانان	اتاق بازرگانی تهران به وکالت و نماینده آقایان غلام حسین کاشف و دکتر محمود کیهان	۱۳۲۹/۱۱/۱۴	اهداف وقف: وقف تماما برای پرستاری مرضی اختصاص یابد و بیماران فقیر به صورت مجانی درمان شوند. جزئیات وقفی: بیمارستان با تمام وسایل و کلیه اثاث خریداری شده در راه تهران.	۱. اتاق بازرگانی، در طول سالیان بعد بیمارستان از تولیت اتقا خارج می شود که این مسئله باعث بازدهی کم آن می شود که باردگی اداره آن را اتاق بازرگانی تهران برر عهده می‌گیرد.	جنوب شهر، پل ری
۵	لولاگر	حاج باقر لولاگر بازرگان	۱۳۳۵/۱۰/۱۴	هدف فراهم ساختن وسایل رفاه و آسایش برای افراد تهیدست، مستمند و رفع مصائب آن‌ها به تبعیت از پیامبر(ص) و ائمه اطهار(ع) و هم چنین تهیه وسیله برای بیماران بی بضاعت بود.	۱. بر عهده شخص واقف ۲. فرزندان ذکور واقف پشت سرهم ۳. در صورت عدم وجود فرزند ذکوری بر عهده وزارت بهداری می‌باشد.	منطقه ۱۰، محدوده مرکزی تهران
۶	شفا یحیائیان	بانو زیور یحیائیان	۱۳۲۲/۰۴/۲۷	هدف موقوفه درمان بیماران فقیر که توانایی مالی معالجه ندارند. جزئیات موقوفه: شش دانگ از پلاک‌های خیابان ژاله، یک باغ و چهار دستگاه عمارت زمین می‌باشد. تمامی وسایل داخل بیمارستان، ساعت منحصر به فرد، کنتور آب، برق و تلفن در موقوفه ذکر شده.	۱. بر عهده شخص واقف بدون دخالت دیگران ۲. عبدالله شهردار ۳. دکتر یحی شهردار ۴. سرانجام بر عهده اداره کل اوقاف می‌باشد.	میدان بهارستان، مرکز تهران

۷	عمیدیه	ابوالحسن عمیدی نوری	۱۳۳۸/۵/۲۰	۱. بیان دقیق مترائ زمین وقفی واگذار شده ۲. از وجوه درآمدی آینده آن باید یک بیمارستان کامل و مجهز حداقل برای ده نفر مریض فراهم شود. ۳. عدم تغییر نام بیمارستان ۴. وجود ده عدد تختخواب برای افراد فقیر و بینوا	به فرزند ذکور و واگذار شده است. منطقه ۳ در شمال شهر تهران
۸	هاشمی نژاد	خانم طاهره راشد (لواسانی)	۱۳۳۶/۳/۶	۱. پرداخت وجوه حاصل از فروش خانه و تعدادی سکه طلا با همکاری مرکز آموزش و تحقیقاتی شهید هاشمی نژاد برای ساخت بیمارستان ۲. عدم حق تغییر نام بیمارستان برای تولیت آن ۳. تولیت حق دارد که در سخت و ساز تصمیم گیری نماید.	۱. مرکز آموزشی و بیمارستان هاشمی نژاد خیابان ولیعصر، بالاتر از میدان ونک

جدول شماره ۲: نکات تحلیلی اسناد مورد استفاده در مقاله

واقفان	تولیت	دلایل واقف در وقف مریض خانه یا بیمارستان	گسترده زمانی موقوفات	مناطق جغرافیایی بیمارستان ها	حوزه کاربری موقوفات بیمارستانی
در تمامی سند های مورد بررسی، واقفان اشخاص حقیقی بودند که با توجه به احتیاجات روز جامعه خویش - شهر تهران - به امر وقف بیمارستان اقدام نموده‌اند.	با توجه به وقف شخصی، افراد واقف بیشتر تمایل داشتند که موقوفات خویش توسط خود آن ها و سپس اولاد ذکور و یا نمایندگان تعیینی آن ها اداره شود.	این مورد را در دو جهت می توان بیان کرد: ۱. تمایلات مذهبی بر اساس آموزه های دینی ۲. حس میهن پرستی و کمک به بهبود و تغییر اوضاع بیماران مستمند	با توجه به گسترش شهرنشینی و خدمات در دوره معاصر، واقفان نیازهای درمانی جامعه را فراتر از خدمات دولتی ارزیابی می کردند و به فعالیت در این حوزه می پرداختند.	بیشتر بیمارستان ها با توجه به سطح زندگی مردم در جنوب شهر یا مناطق مرکزی تهران تأسیس می شدند. این امر نشان دهنده آگاهی واقفان با مسائل و مشکلات مردم شهر تهران می باشد.	در تعدادی از اسناد به صراحت هدف واقفان بیان شده که بیماران مستمند و بی بضاعت بدون پرداخت هزینه ای و یا متناسب با درآمد آن ها، درمان شوند و بر توجه احوال این افراد تأکید فراوانی شده است. هم چنین بر آباد بودن بیمارستان در هر زمانی و اراده خدمات تأکید داشتند.

نتیجه گیری

در بررسی سندهای وقفی بیمارستان‌های مورد نظر در مقاله مشخص می‌شود که واقفان، افراد حقیقی بودند که خارج از حوزه کارکرد دولتی تنها بر اساس نظرات شخصی خویش به این امر اقدام نموده‌اند. آن‌ها تمایل بسیاری به اداره کردن بیمارستان توسط اولاد ذکور خویش و یا نمایندگان تعیینی از طرف خود داشتند. دلایل آن‌ها برای وقف اموال و املاک را باید در دو جهت بیان کرد: ۱. تأثیر آموزه‌های دینی بر افکار و پندار این افراد که کمک به دیگران را بخشی از کسب ثواب برای آخرت خویش می‌پنداشتند. لحن صریح قرآن در خیرخواهی و انفاق و عملکرد اهل بیت در این موارد، سرمشق خوبی برای آن‌ها به حساب می‌آمد که با رضایت معنوی حاصل از این امر، اموال یا املاکی را در راه سلامت جامعه وقف نمایند. ۲. حس میهن پرستی و علاقه آن‌ها به تغییر اوضاع نابسامان سلامت افراد بی بضاعت در شهر تهران به خصوص مناطق جنوبی و مرکزی تهران، با توجه به گسترش جمعیت شهر، انگیزه دوجندانی برای آن‌ها محسوب می‌شد. بنابراین این دو عامل را باید دلایل اصلی وقف اموال و املاک شخصی این افراد برای تأسیس مریض‌خانه و یا بیمارستان در شهر تهران بیان کرد. نکته دیگر اینکه اکثر بیمارستان‌های وقفی در حوزه مرکزی یا جنوبی شهر تهران قرار داشتند که این امر نشانه آشنایی کامل واقفان با وضعیت درمانی و اجتماعی مردم در این مناطق می‌باشد. تعدادی از واقفان برای تأکید بیشتر بر کمک به بیماران نیازمند، در سندهای تنظیم شده؛ درمان افراد بی‌بضاعت را کاملاً رایگان عنوان کرده و قید نمودند که هیچ وقت نباید تخت‌های بیمارستان از خدمات به این افراد خالی باشد. نکته جالب اینکه تعدادی از واقفان برای آینده بیمارستان هم، موقوفاتی را در نظر گرفته بودند که در صورت احتیاج مالی از این طریق استفاده شود.

کتاب‌نامه

• قرآن کریم

• احمدی، زهت (۱۳۸۷). *وقف و گسترش امور درمانی با تکیه بر اسناد وقفی، تهران: بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف.*

• _____ (۱۳۹۰). *در باب اوقاف صفوی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.*

• اسناد موقوفات سازمان اوقاف و امور خیریه

• تمیمی مغربی (۱۳۸۳). *نعمان؛ دعائم السلام، ج ۲، قاهره: منشورات دارالمعارف.*

• حر عاملی، محمد (۱۴۱۴). *وسائل الشیعه (آل البيت)، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.*

• خزائلی، محمد (۱۳۵۶). *اعلام قرآن، تهران: امیرکبیر.*

• موسوی بجنوردی، سید محمد کاظم (۱۳۶۷). *دایره المعارف بزرگ اسلامی: ذیل واژه بیمارستان. تهران: مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.*

• دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۳). *لغت نامه، تهران: روزنه*

• راغب اصفهانی (۱۴۱۶). *معجم مفردات الفاظ القرآن، تصحیح ابراهیم شمس‌الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.*

• روستایی، محسن (۱۳۸۲). *تاریخ طب و طبابت در ایران، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.*

• سلیمی فر، مصطفی (۱۳۷۶). *نگاهی به وقف، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.*

• عبده تبریزی، حسین (۱۳۸۴). «نهاد مالی صندوق‌های وقفی در جهان و اصول اسلامی فعالیت آن در ایران»، *فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیهم السلام، شماره ۲۵.*

• عمید، حسن (۱۳۷۹). *لغت نامه حسن عمید، تهران: انتشارات امیر کبیر.*

• مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۳). *بحارالانوار، بی تا: مؤسسة الوفاء.*

• منافی شرف آباد، کاظم، الهام زمانی و عباس پورسلیم (۱۳۹۳). «جایگاه سنت حسنه وقف در فرهنگ اسلامی، با تأمل بر قرآن و سیره معصومان علیهم السلام»، *مجله مهندسی فرهنگی، سال نهم، شماره ۸۱.*

• منتظر القائم، اصغر، شمس حسینی و کیومرث عظیمی (۱۳۹۱). «نظام وقف در بیمارستانهای دوره اسلامی از ابتدا تا آغاز عثمانی»، *فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام، سال سیزدهم، شماره ۱۴.*

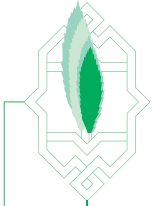
شماره ۱: سردر قدیمی بیمارستان فیروزآبادی

شماره ۳: نمای قدیمی بیمارستان بازرگانان

شماره ۵: سرکار خانم دکتر نصرت الملوک کاشانچی یکی از روسای بیمارستان

شماره ۵: آیت الله کاشانی در بیمارستان بازرگانان

شماره ۶: کتیبه وقفی بیمارستان لولاگر